

(учасником велелюдної похоронної процесії останнього був і учень Грубешівської української учительської семінарії Микола Кравець)...

Згодом доля закинула мене у Вінницю, де з 1997 року я працював завідуючим читальним залом Державного архіву Вінницької області. На той час Микола Миколайович був уже відомим організатором краєзнавчих досліджень на Вінниччині, «хрещеним батьком» та відповідальним редактором збірників тез доповідей I-XIX Вінницьких обласних історико-краєзнавчих конференцій (1984-1999 рр.). У пошуках нової, цікавої інформації для своїх подальших наукових досліджень Микола Миколайович досить часто звертався до послуг архіву, зокрема, за консультацією до автора цих рядків. Чимало таких досліджень Микола Миколайович надрукував під різними псевдонімами: Т. Мисюта. До історії ОУН на Поділлі (XVIII конференція, 1998), В. Бабицький. Організація ОУН у селі Кисляках на Гайсинщині (1941-1944) (XVIII конференція, 1998), М. Серединський. Клички тварин на Вінниччині (XVIII конференція, 1998), В. Бабицький. Особова справа М.О. Гальчевської (XIX конференція, 1999), В. Заболотний. Організація ОУН у Гайсині (XIX конференція, 1999), Т. Мисюта. Доля подільської родини з Гайсинщини (XIX конференція, 1999) тощо. До речі, під впливом Миколи Миколайовича почав брати участь у вищезазначених конференціях, які стали своєрідною стартовою площадкою для подальших наукових досліджень, і автор цих рядків (XIV-XIX конференції).

Земне життя Миколи Миколайовича Кравця завершилося 20 липня 2011 року, однак пам'ять про його світле життя та чин житиме у справах вдячних учнів та продовжувачів його справи.

Зінченко Арсен **ПРОФЕСОР-ІСТОРИК І СТУДЕНТ ЯК УЧЕНЬ У РАМКАХ** **ТОТАЛІТАРНОГО ПРЕСИНГУ**

З плином часу і з вікового горизонту окреслюються чіткіше явища і люди, їхні якості і вчинки. Особливо ж у нинішній момент, коли ясніше розкрилися якості цілого суспільства, сутнісні риси його структури, коли чіткіше проглядаються історичні корені явищ, коли самі перспективи виживання української спільноти поставлені під питання, а це ще гостріше показує необхідність осмислення значення людей і цінностей.

З цього погляду, організатори нинішніх читань зробили дуже важливу справу, провадячи захід на пошанування пам'яті професорів Іллі Гавриловича Шульги та Миколи Миколайовича Кравця. Адже саме люди, їхнє життя, цілі, плоди їхньої праці і виведені ними на дальшу перспективу спадкоємці – на цьому має базуватися шкала оцінок, а з ними ткатися жива тканина пам'яті.

Нагадаємо, що Ілля Гаврилович і Микола Миколайович прийшли до Вінницького педінституту на початку 1970-х. Це була доба квітучого тоталітаризму в його неосталіністській фазі. В українському суспільстві (чи в його потенціяльних структурах) нуртували національно-культурні і національно-політичні тенденції,

діяли люди антирежимних і нонконформістських позицій, але більша частина мешканства займала пасивну і фактично українофобську позицію, виплекану російською комуністичною системою, в якій за вивіскою інтернаціоналізму функціював російський расизм. Ця система відповідала на найменші вияви україноцентричної позиції ідеологічними нагінками, заборонами, стеженням за інакодумцями, арештами, засланнями, плекала донощиків і кар'єристів. Останнє особливо стосувалося «ідеологічного» історичного факультету, на якому вищою мрією студентів було по його закінченні потрапити в номенклатурні райкомівські структури, в КГБ в крайньому разі – в міліцію.

За цих обставин, здавалося б, не було місця для україноцентричної позиції викладача на «ідеологічному» факультеті. Додаймо, що й самі програми викладів задавалися міністерськими чиновниками, а все викладання формувалося десятиліттями в системі моделей тоталітарного мислення.

Однак самою своєю особистісною сутністю, починаючи з коренів, з походження, спрямованістю життєвого й професорського чину Ілля Гаврилович та Микола Миколайович були представниками україноцентричної інтелігенції, які підставили свої плечі під збереження і плекання українського світу. Вони були передатковою ланкою від того кола української інтелігенції (професори Мирон Кордуба, Іван Крип'якевич та інші), які своєю чергою були вихованцями наших класиків і, зокрема, Михайла Грушевського. Вони діяли як українські професори, маючи центральною віхою свого життєвого сенсу україноцентричну діяльність через підтримку обдарованої української студентської молоді, розвиток тематики, яка або безпосередньо стосувалася актуальної україноцентричної проблематики, або навіть в контроверсійній проблематиці відкривала можливість для творчого зростання, яка колись, у перспективі досить можливість для творчого зростання й продовження української наукової та громадсько-політичної естафети. Тому нині ми цілком заслужено відносимо їх до того кола української інтелігенції, яка нині становить золотий фонд української історичної науки – Федір Шевченко, Феодосій Стеблій, Ярослав Ісаєвич, Ярослав Дашкевич, Олена Апанович. Ці імена час від часу чулися в їхніх судженнях і згадках, можливо, і не завжди для ширшого студентського (та й викладацького кола!), але чуле студентське вухо, яке здатне було почути по ці орієнтири, це чуло й відзначало ці імена як визначальні для себе орієнтири, як своєрідний інтелектуальний каталог для вибору тематики читання і розширення світогляду.

Подібні речі визначалися цілком певною вчинковою конкретикою, яка впливала на формування орієнтирів і життєвої позиції. Ось узяти б, хоча б для мене особисто момент вибору провідної організації під час підготування до захисту кандидатської дисертації в Інституті історії СРСР. Оскільки моя тема стосувалася Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст., то Микола Миколайович, як завідувач катедри, на якій я працював, запропонував мені професора Феодосія Івановича Стеблія,

завідувача відділу в Інституті суспільних наук у Львові. Звичайно ж, причетність такої шанованої людини як Феодосій Іванович було для мене як здобувача дуже важливою і цінною.

Перебуваючи у Москві в аспірантурі, в гитарні «Академкнига» я придбав монографію «Освободительное движение народов Австрийской империи», підготовану Інститутом загальної історії АН СРСР. І знайшов там розділ Феодосія Івановича про тогочасних русинів-українців Галичини як частини Австрійської імперії. Відповідно до концепції колективної монографії, у ній українці (як і словаки) розглядалися як спільноти з неповною соціальною структурою. Писати про те в тогочасній Україні було немислимо. Колоніальна система історичної науки в СРСР була закросена таким чином, щоб справжні наукові теми ставилися і висвітлювалися лише в Москві і Ленінграді, а для провінційних центрів дозволялося розробити лише тематику *класової боротьби* чи щось у тому ж дусі. У тому розділі Ф. Стеблій за науковою логікою розгортав глибокі соціологічні візії Михайла Грушевського, що було табуйовано режимною ідеологією. Але саме від того часу концепт повноти соціальної спільноти і функційного розподілу всередині соціальних спільнот став провідним мотивом у моїх наукових розвідках та викладацькій діяльності. На жаль, вона й досі не використовується як слід в українському науковому суспільствознавчому дискурсі.

Але повернімося до студентських років. З другого семестру 1971–72 навчального року до завідування катедрою історії РСРС приступив професор Ілля Гаврилович Шульга. Він одразу привернув увагу своєю справді професорською поставою. Організував історичний гурток, культурознавчі четверги, заохочував студентів до дослідницької праці і публічної наукової діяльності. Запрошення до Вінниці студентів з Ужгорода, Львова, Вільнюса й відрядження до участі в конференціях в провідних університетах було незмінною складовою його професорської діяльності. Це, здавалося, була звична взаємодія у зв'язці професор-студент. Студент як учень, що вчиться формувати наукові, а разом з тим і ціннісні орієнтири та життєві позиції.

Але не забуваймо, що все це було в добу тоталітаризму, де серйозно важила демонстрація лояльності. І от Ілля Гаврилович запропонував мені виступити на науковій конференції Інституту. Вочевидь, таку справу треба було погодити спочатку з проректором з наукової роботи. І от мені запропоновано як тему для виступу Національне питання в працях В.І. Леніна до II з'їзду РСДРП». Звичайно, мені не треба було самостійно розробляти цей сюжет. Ілля Гаврилович показав мені статтю з УІЖ'у з такою назвою, і мені треба було її лише старанно зреферувати для 15-хвилинного виступу. Він, як професор, і я, як студент, його учень, добре розуміли цю гру. Це була гра в лояльність, де мені треба було, звертаючись до кондової тематики комуністичної пропаганди, продемонструвати лояльність до режиму перед інститутським начальством, щоб забезпечувати собі якісь шанси. Іллі Гавриловичу ж треба було також продемонструвати, що він підтримує цілком лояльну до режиму тематику і тим самим відкрити такою заявкою мені подальшу

перспективу. Розповідаю про це аж ніяк не в бажанні спрямувати бодай крихту якогось сарказму на адресу шанованої людини, а швидше оповісти про обставини, в яких перебував тоді український професор і як він був вимушений виводити в світ свого учня-студента.

З мого ж боку це було, звичне тодішнє лицемірство, бо я, прийшовши на історичний факультет вже з досвідом дворічної роботи в школі і багаторічним слуханням антирадянщини з радіо «Свобода» знав, що по чому і загалом, чоґо варта вся ця тема з тим осоружним *інтернаціоналізмом*. Рік перед тим, коли я вчителював у Строїнецькій школі Тиврівського району саме відзначали 100-річчя від дня народження цього самого Леніна. Мені як учителєві мала випасти в тому якась роль на сцені місцевого клубу, за який правила безверха церква. Але офіційний нав'язливий галас набрид мені такою мірою, що я відмовився в тому брати участь. Не буду розцінювати це як якесь там героїство з мого боку, мене не хотілося брати участь в тогочасному пропагандистському галасі. Як багато хто, я схилявся до фальшивої думки про те, що Ленін – це справжній комунізм, і якби він прожив довше, все було б інакше. Я тоді погодився на участь в грі в тогочасний науковий інтернаціоналізм, хоча вже тоді я мав певне поняття про русифікацію і все, що з цим пов'язане. Дотепер мені перед очима миготить споґад про пильне обличчя ректора та його кола, які уважно слухали, чи немає там якоїсь ересі щодо національного питання, до якого була дуже чутливою режимна пропаганда. Звичайно тепер після уважного прочитання текстів навіть ще молодого Леніна, вони постають як невід'ємна складова російського шовінізму, расизму та українофобії, які і досі домінують в суспільному житті України.

А ось другий епізод, вже з вибором теми дипломної роботи та її керуванням. Вже на 4-му курсі Ілля Гаврилович якось підійшов до мене і сказав, інститутське керівництво (можливо, і сам ректор чи секретар парткому) висловлювалося так, що за мною, мовляв, водяться якісь «націоналістичні», як тоді прийнято було казати, грішки. Він за мене ніс відповідальність, бо саме він був у числі тих, хто давав мені рекомендацію в партію. І, ймовірно, властиво людськи хотів урятувати моє реноме, зіпсоване гебістськими донощиками. Знову ж таки з мого боку не було якогось особливого героїзму: ані контактів з дисидентами, ані поширення самвидаву. Щоправда, я твердо стояв на україномовних позиціях і намагався якомога більше читати про українську історію українських-таки авторів тощо, і звичайно ж, комусь це допомагало робити кар'єру на такому *націоналізмі*. Це ж добре відомо, що першою ознакою *націоналізму* було послідовне використання у спілкуванні українською. А ще, коли часом було задане якесь маленьке питання в цьому ключі – то вже точно націоналіст. Щоправда, було й таке, що Михайло Миколайович Потупейко з української філології залучав мене до гуртка художнього читання. І на заґальноінститутських концертах від того гуртка я читав Лесине «Товаришці на спомин», «Ельдорадо» Володимира Самійленка та Івана Франка. А це – вже точно тобі *націоналізм*. І невинуваний!

І ось Ілля Гаврилович вирішив урятувати моє реноме перед гебешно-партійними органами. Свята простота! Їм же всім треба ж було виправдовувати своє існування, доводячи пильність і партійну цноту! А Ілля Гаврилович свого часу не тільки порадив мені вступити до компартії під час служби в армії*, а й давав мені рекомендацію. І я, і ймовірно все його, добре знали фальшиву ціну цієї лояльності і вимушеність подібних життєвих піруетів. Щодо себе я точно знав, бо батько ненавидів комуністичну систему (він завжди так і казав з притиском: система!). І не випадково, бо його старший брат, який у 1933 р. працював директором школи в Піщанці, вивіз усю сім'ю Зінченків, що вже попухли й конали від голоду, з села Ново-Павлівки на Херсонщині. А я до того ж виростав у добу викриття сталінізму й на відомих романах Михайла Стельмаха. І ось Ілля Гаврилович запропонував мені підготувати дипломну на тему «Допомога народів-братів трудящим Вінниччини у відбудові народного господарства після Великої Вітчизняної війни».

Ми обоє вступили в цю гру. Іллі Гавриловичу йшлося передовсім про те, щоб відкрити мені шлях до професійного зростання через заняття наукою, а в перспективі – через викладацьку діяльність у виші. Мотив *підтримати своїх людей* у шляхетному його значенні був провідним у тому, як він просував обдарованих студентів. І тому не тільки я, а й інші присутні на цьому зібранні це відчували й відчують вдячність йому в цьому не тільки в особистому сенсі, але бачачи в цьому й виразну громадянську позицію, що виявлялася в тогочасних умовах.

Але цікавим є продовження того, як ми брали участь у цій грі. Ілля Гаврилович домогся дозволу в обкомі партії на допуск мене в партійний архів, що само по собі було непросто. Хто мав нагоду працювати тоді в партійному архіві, знає ту систему записів у окремий пронумерований зошит, якого не можна було виносити з архіву до кінця роботи, а ж поки працівник архіву не перевірить, чи не виписано там з партійних документів чогось такого, що «компроментує партію». І ось, на основі документів партійного і державного архівів я й написав ту дипломну працю. Але з тих архівних документів було видно, що на території області було влаштовано кілька величезних складів, куди звозили обладнання з Німеччини в зарахування репарацій Радянському Союзу. (Ті склади були під відкритим небом і дорожочіне устаткування і верстати іржавіли там і гнили). А вже звіди їх і вивозили ДО ІНШИХ РЕСПУБЛІК, а не наваки, як вимагала тема дипломної. Крім того, з Вінниччини вивозили ешелони з хлібом, тваринницькою продукцією і цукром. Щось там, певно що, везли і звіди, але основні потоки йшли на північ і схід. Про це все я й написав у тексті дипломної. А Ілля Гаврилович усе те, що везли з Вінниччини повикреслював.

** На історичний факультет я вступив у серпні 1970 р., вже навчаючись заочно на фізико-математичному факультеті Вінницького педінституту. У 1971 р. я закінчив навчання на фізмати і мене, як особу з вищою освітою, призвали на рік до армії, після чого я продовжив навчання на стаціонарі істфаку. В армії я й вступав до компартії.*

Звичайно, бо тема дипломної була про те, як братні республіки допомагали, а не навпаки. Але я все ж захистив тоді дипломну, хоча на викладацьку роботу до педінституту, як того хотів Ілля Гаврилович, мене тоді не взяли. Ще й четвірку поставили на держіспиті з педагогіки, щоб не рипався. Але я якось досі живу і без диплома з відзнакою.

А відразу ж після закінчення вишу мене взяло в розробку обласне КГБ: все допитувалися про мої контакти із звільненим раніше за антирадянщину викладачем катедри філософії покійним Комміром Петровичем Крижанівським. А в числі донощиків на нього були такі й студенти-історики, і насамперед комсорг групи В'ячеслав Швед.

Саме тому не могло бути й мови, щоб я вступав до аспірантури в Україні. Тому й подався вступати до заочної аспірантури в Інститут історії СРСР. А тим часом працював вчителем у школі. І вже з вінницької середньої школи №1 Ілля Гаврилович домігся згоди, щоб мене прийняли викладачем на підготовче відділення історичного факультету. Так, можна сказати, він таки домігся свого, допровадивши мене до викладацької праці у вищій школі, а разом з тим і до подальшого професійного і наукового зростання.

А через рік роботи на підготовчому – запропонував мені перейти до нього на катедру історії СРСР. Ще через рік, за домовленістю з Іллею Гавриловичем, Микола Миколайович Кравець, який завідував катедрою загальної історії, запросив мене до викладання історії середніх віків. У Миколи Миколайовича всі ми, молодші, вчилися багато чого: передовсім його уміння тримати українську лінію, у вкрай складних умовах провадити краєзнавчу роботу, організовувати краєзнавчі конференції, гуртувати людей, що стояли на українських позиціях, підтримувати й обстоювати україномовне середовище, дорожити українською культурою.

Саме Микола Миколайович познайомив мене з відомим українським істориком, блискучим ерудитом, теоретиком історичних студій, джерелознавцем та історіографом Ярославом Романовичем Дашкевичем. Я мав честь брати участь в їхньому довірчому обговоренні українських суспільних проблем наприкінці 1980-х. Згодом це стало основою для моїх подальших наукових контактів у 1990-ті роки, коли Я.Р. Дашкевич працював заступником директора в Національному інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського.

Обоє – і Микола Миколайович, і Ілля Гаврилович були глибокими знавцями української пісні й підтримували зацікавлення нею в студентському і викладацькому середовищі. Це – ще одна світла, незабутня сторінка їхньої діяльності, яка без сумніву, була зразковою, слугувала прикладом для наслідування.